

BÁN GERGELY KÁROLY

VÁROSFOGALMAK KÜLÖNBÖZŐ TUDOMÁNYOK LÁTÓSZÖGÉBEN, MODERNKORI VÁROSHIERARCHIÁK

ÉRTELMEZÉSI KERETEK

A városok iránti általánosabb érdeklődést a 19. század végén az urbanizáció hatása keltette fel, először a saját korukkal foglalkozó rokon tudományok: a statisztika, közgazdaság-tudomány, a 20. századtól mindinkább a geográfia, a szociológia, majd a kultúrtörténet művelőinek körében vált népszerűvé a város mint jelenség. A várostörténet folyamatosan változott és formálódott, egyre inkább egy önálló területté vált. Az emelte ki a helytörténet szűk kereteiből, hogy már nemcsak az egyes városok történetére koncentrált, hanem azt vizsgálta, hogy milyen hatással volt az iparosítás, az urbanizáció folyamata a városok gazdasági és társadalmi átalakulására, azaz, hogy a makrofolyamatok hogyan befolyásolták a városok életét.¹ Ezen munkákhoz pedig elengedhetlenné vált a városdefiníció megalkotása. A városdefiníció kérdése főleg az 1960-as, 70-es években váltott ki parázs vitákat a várostörténészek körében. A diszkusszió arról folyt, hogy vajon alkalmazhatóak-e a modern város kritériumai a történeti városokra, vagy elegendő-e a régi közigazgatási városfogalom figyelembevétele, illetve, hogy a rokon tudományok meghatározásai közül melyek tekinthetők érvényesnek a különböző korszakok városi településeinek jellemzésére.²

A városhierarchia-kutatások elsősorban a 70-es években lejátszódó kvantitatív forradalom időszakára tehető a nemzetközi porondon. A hazai szinten ezen kutatások a 90-es évek végére lezárultak. Azonban a különböző paradigmaváltások hatására hazai- és nemzetközi téren újra teret nyertek, nyerhetek ezen empirikus és egyben kvantitatív kutatások, beleértve a településhálózati vizsgálatokat is.³

A városhierarchia-kutatások célja az adott időmetszetre vagy több időmetszet együttes vizsgálatára vonatkozó településhálózati rangsor felállítása, amely reprezentálja az adott települések pozícióját a hálózatban.⁴ Továbbá társadalom- és gazdaságtudományi kontextusban is lehetőség nyílik új látószögek megvilágítására ezen vizsgálatok vonatkozásában. A városhierarchia-kutatások egyik sarokpontja

¹ *Bácskai Vera*: Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2005. 244.

² Uo. 243–45.

³ *Bán Gergely Károly*: Város, hierarchia, pozíció. A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-kutatásának módszertani keretei. In: Vidéktörténet 2. Szerk: Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József – Csikós Gábor – Hegedűs István. Bp. 2019. 95–97.

⁴ *Beluszky Pál – Győri Róbert*: Magyar városhálózat a 20. század elején. Bp. – Pécs 2005. 13–14.

az urbanizáció fokának a megállapítása, tehát a központosultság vizsgálata a településhálózaton belül. Fontos megemlíteni, hogy nem fejlettségi vizsgálatot értünk a városhierarchia-kutatás alatt. Azaz a kutatások nem tartalmaznak olyan fejlettségi mutatókat, mint például az épületállomány mennyisége/minősége, vagy a közműellátás jelenléte település szinten – gondolok itt a víz-, gáz-, villanyvezetékek megletére vagy éppen hiányára – ezen változókat a modernizációs vizsgálatok során találjuk meg. Be lehetne vonni ezen elemeket, amelyek az ott élő társadalom egzisztencia-szintjére utalhatnak, azonban ekkor már a fejlettség kérdése kerülne előtérbe, ahol meg kellene oldani például a HDI index településszintű (SHDI) módszertani problémáját. Tehát a hierarchiavizsgálatok a városi kritériumok vizsgálatát, számbavételét helyezi a középpontba valamennyi kutatás során.⁵ Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy mitől lesz város egy település? Milyen kritérium(ok)nak kell megfelelnie? Pontosan miket kell(enne) vizsgálnia a városhierarchia-kutatásoknak?

A város kritériuma koronként, régióként és kutatási nézőpontként igen eltérő a mai napig. Ennek jelentősége abban áll, hogy a város egy olyan komplex jelensége a térnek, amely számos diszciplína látókörében helyet kap(ott). Többek között a geográfia, a közigazgatás (jogtudomány), a történettudomány, a statisztika, a közgazdaságtan és a szociológia szüzséjének is a részét képezik maguk a városok, illetve a települések. Kiemelendő, hogy a város eszenciája az egyes tudományágak számára más és más formát ölt, továbbá ezen formák idővel változnak. Tehát a különféle diszciplínák a városiasodottságnak különböző szempontját/tényezőjét emelik ki és helyezik előtérbe. Ebből kiindulva miért ne beszélhetnénk geográfiai, közigazgatási (jogi), statisztikai stb. városhierarchiáról? Úgy vélem ahány városfogalom, annyi féle városhierarchiát különböztethetünk meg. Tanulmányom célja, hogy a különféle diszciplínák városfogalmain keresztül értelmezési keretet állítsak az eltérő városhierarchia-vizsgálatoknak.

MÓDSZERTANI SOKSZÍNŰSÉG

Jelenleg a térdtudományok körében számos városfogalom van jelen, attól függően, hogy magát a várost mely diszciplína lencséjén keresztül vizsgáljuk. Ez egyben a módszertant is befolyásolja, illetve a településhálózat rangsorát. Kiemelendő, hogy ezen vizsgálatok – sok egyéb kvantitatív kutatáshoz hasonlóan – konstrukciók. Tehát a felhasznált módszertani modell és a rendelkezésre álló történeti források együttesen determinálják a végeredményt, jelen esetben a hierarchiai rangsort. Ennek következtében egy adott régió városhierarchiájának megkérdőjelezhetetlen, mindenki által elfogadott megalkotása, gyakorlatilag szinte megoldhatatlan feladat – azonban megfelelő és komplex módszertani modell megkonstruálásával kielégítő

⁵ Bán G. K.: Város, hierarchia, pozíció i. m. 101–102.

pontossággal megállapítható, hogy az egyes városok az adott településhálózatban milyen szerepet tölthettek be.

Jelen munka során nem vállalkozom valamennyi módszertani megközelítés felsorolására és azok eredményeinek részletes bemutatására. Dolgozatom fókuszpontjába néhány jelentős – leginkább hazai – városhierarchia-vizsgálatot fogok bemutatni a különböző városfogalmak értelmezésén keresztül. Fontosnak tartom kiemelni, hogy nem áll módomban a különféle vizsgálatok rangsorolása egy adott szempont alapján, mivel mindegyik egy lehetséges megközelítés, egy lehetséges látószög a városhierarchia-kutatás vonatkozásában. Viszont igyekszem kritikus szemmel bemutatni ezen munkákat.

JOGI-KÖZIGAZGATÁSI MEGKÖZELÍTÉS

Ha a városok fogalmát vizsgálom első és alapvető a jogi vagy közigazgatási értelemben vett városfogalom. Ezen városdefiníció során egy adott kiváltságos személy vagy testület által nyert privilégiumról beszélünk, jelen esetben a városi rangról és a hozzá tartozó különféle kiváltságokról. Ezen hazai jogi kritériumokat többek között a jogász Werbőczy István is hangsúlyozta: kiváltságos helyzet, fallal való körbekerítettség, gazdasági-kereskedelmi kiváltságok, polgári szabadságjogok stb. A jogi várostípusok koronként és régióként változtak az idő során. Hazai tekintetben alapvető példa az úgynevezett szabadkirályi városok, a tárnokvárosok, a bányavárosok, illetve az oppidumok. Tovább haladva, 1871-től kezdve a kiegyezést követően jelentős közigazgatási reformok történtek azzal a céllal, hogy a közigazgatási rendszert is polgárosítani, egyben fejleszteni kell. Többek között a községi törvények által a magyar településhálózat jogi városhierarchiáját trialisztikussá változtatták. 1873. január 1-jétől megszületett „Kis-Budapest”⁶ mint (1) *főváros*, továbbá bevezetésre került a korábbi években a (2) *törvényhatósági jogú-* és a (3) *rendezett tanácsú* városok jogi típusa. Előbbi 23 volt szabad királyi városból és két korábbi mezővárosból került ki. Utóbbi pedig 50 volt szabad királyi városból és 56 korábbi mezővárosból tevődött össze.⁷ A két világháború közötti időszakban is történtek változások a városok jogi kategóriájában. A főváros – vagy ahogy a központi összeírások is említik: *székesfőváros* – és a *törvényhatósági jogú városok* megmaradtak, viszont a *rendezett tanácsú városi* rang csak 1929-ig létezett.⁸ Ezt követően *megyei városi* címet kaptak a korábbi rendezett tanácsú városok. A jogi értelemben vett városi rang sok esetben egyfajta motiváló, elérendő célként

⁶ Az elnevezést az utókor akasztotta rá, mivel 1950. január 1-jén lépett életbe az 1949. évi XXVI. fővárosra vonatkozó törvény, amely során az akkori fővároshoz („Kis-Budapest”) 24 környező települést csatoltak. Így jött létre az úgynevezett „Nagy-Budapest”, amelyet kisebb területi módosításokkal, de ma fővárosnak ismerünk.

⁷ *Beluszky Pál*: Magyarország településföldrajza. Bp. – Pécs 1999. 152.

⁸ *Hajdú Zoltán*: Magyarország közigazgatási földrajza. Bp. – Pécs 2005. 150.

került adományozásra. Számos példát lehet említeni a korábbi időszakokból – többek között a közel 1500 fős Ruszt városát – amikor a jogi értelemben vett település egyáltalán nem, vagy minimális szerepköröket töltött be az adott régióban, míg ezzel szemben például a kb. 8000 fős Balassagyarmat – amely megyei funkciókat töltött be a dualizmusban – nem számított jogi értelemben vett városnak. Részben ennek következtében a dualizmus korában a törvényhatósági jogú városok lélekszámának küszöbértékét 12 000 főben határozták meg, így el is lehetett veszíteni, illetve meg is lehetett kapni ezen közigazgatási rangot. Erre a „Nagy Háborúig” csupán egyszer volt alkalom, amikor is 1909-ben Miskolc városa megkapta a törvényhatósági címet.⁹ Ugyanez nem mondható el a rendezett tanácsú városokról, jelentős fluktuáció volt tapasztalható ezen közigazgatási kategória vonatkozásában. A jogi értelemben vett városi rangokat sok esetben ösztönzőleg adományozták, nem feltétlenül rendelkezett az adott település tényleges funkciókkal, lásd Ruszt városát.¹⁰ Fontos megemlíteni, hogy a dualizmus, illetve a két világháború közötti időszakot vizsgálva, jóval kevesebb település rendelkezett városi ranggal, mint amennyi ténylegesen városi szerepkört töltött be az adott időszakban hazánkban. Ez a tendencia a második világháború utáni időszakban kezdett átfordulni, továbbá a rendszerváltás adott hozzá egy újabb lendületet. Napjainkra már egy teljesen ellentétes hálózat mutatható ki, jelentősen több a városi joggal rendelkező települések száma, mint a városi funkcióval rendelkező települések száma.¹¹ Előbbi tendenciát a két világháború közötti időszakra vonatkozó vizsgálatom¹², illetve a dualizmus időszakára pedig Beluszky Pál kutatása¹³ is alátámasztotta. Meg kell említeni, hogy a jogi-közigazgatási megközelítés hiányossága, hogy a városok gazdasági, társadalmi, funkcionalitásbeli különbségeit nem lehet(ett) leképezni a jogi városfogalom keresztül. Tehát bármelyik látószögből is vizsgáljuk, ezen városfogalom nem teljesen fedi le a ténylegesen városi szerepkörrel rendelkező településeket, illetve a városhierarchia-vizsgálatok meghatározására sem teljesen alkalmas, többek között azért sem, mivel a különböző hierarchiaszintek megállapítására nem alkalmazható maradéktalanul.

STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

A statisztika mint tudományág is vizsgálta a városok géniusát. A statisztikai városfogalom a városok méretét, azon belül is lakosságszámát veszi figyelembe vizsgálatai során. Emellett lehetne a területet is vizsgálat alá vonni, viszont ekkor már

⁹ *Beluszky Pál*: Magyarország településállománya, településhálózata. In: Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Szerk: Beluszky Pál. Bp. – Pécs 2008. 199–200.

¹⁰ *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. 10–12.

¹¹ *Beluszky Pál – Győri Róber*: Ez a falu város! Tér és Társadalom 20. (2006) 2. sz. 65–81.

¹² *Bán Gergely Károly*: A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései. Új Nézőpont 4. (2018) 2. sz. 5–29.

¹³ Vö. *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m.; *Beluszky P. – Győri R.*: Ez a falu város! i. m.

komoly módszertani problémába ütközhetünk azzal kapcsolatban, hogy hol is húzódik az adott település határa. A formális közigazgatási határt vegyük alapul, amelybe bizonyos esetekben jelenetős kiterjedésű külterület is beletartozhat – lásd alföldi települések –, vagy az épített környezet határát helyezük a vizsgálat középpontjába. Utóbbival komoly probléma, hogy statisztikai szempontból igen megfoghatatlan például egy folyamatosan bővülő település esetében, illetve a gazdasági épületek hovatarozása is további kérdéseket vethet fel.¹⁴ Tehát statisztikai értelemben a lakosság szám az egyetlen, amelybe biztosan tudunk kapaszkodni, jelen esetben csupán az ingázás jelensége vethet fel bizonyos módszertani kérdéseket napjainkra vonatkozólag.

Ezen városmeghatározás kiindulópontja, hogy a város népességtörmörülés (is). Ezt sok esetben a közigazgatási városfogalomnál is figyelembe vették, például a dualizmus korabeli Magyarországon, ahol a törvényhatósági jogú városok esetében 12 000 főben határozták meg a lélekszám küszöbértékét. Napjainkban azonban igen tarka képet kapunk, ha csak a statisztikai városfogalom definícióját helyezük a fókuszpontba. Európa egyes északi államaiban (Norvégia, Izland, Dánia stb.) csupán pár száz főben határozható meg a városok lakosság szám határa. Azonban, ha Közép- és Nyugat-Európát vesszük alapul, akkor már egy magasabb küszöbértéket kapunk (Ausztria 5000 fő, Franciaország 2000 fő). Viszont a jelentős népsűrűséggel rendelkező Japán esetében pedig egészen magasan 50 000 főnél húzták meg a városiasodottság lélekszám határát.¹⁵ Tehát koronként és régióként igen eltérő statisztikai városdefinícióval találkozunk. Előnye többek között a történeti források népességszámra vonatkozó bősége, illetve az, hogy számos olyan statisztikai mutatóval leírható jellemző létezik, amellyel könnyedén kategorizálhatóak a települések.

A városhierarchia-kutatások is sok esetben felhasználják a települések lélekszámait. Ennek hátterében az húzódik meg, hogy egy adott régió településeinek viszonylagosan magas lélekszáma párhuzamba állítható a városiasodottság (közvetett módon a terciálizálódottság fokával) mértékével, ezt a korábbi korrelációs vizsgálataim is bizonyították (1. táblázat). Továbbá a lakosság szám növekedése – vagy éppen csökkenése – pedig a prosperitás egyik jelzője a települések vonatkozásban.

¹⁴ *Bán Gergely Károly*: Inner Territory and What Lies Behind It. An Inquiry Into the Hungarian Urban Hierarchy in 1930. *Hungarian Historical Review* 8. (2019) 1. 153–178.

Vö. *Timár Lajos*: A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon. Pécs 1986.; *Szilágyi Zsolt*: Települések közti kapcsolatok az alföldön a 20. század első harmadában 1. rész. Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez. MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült összefoglaló kézirat. <http://real.mtak.hu/28771/> - letöltve: 2020.03.16.; *Szilágyi Zsolt*: A történeti földrajz mint kapcsolattudomány alkalmazása a magyar várostörténet-írásban. *Nagyverdei Almanach* 4. (2013) 1. sz. 183–204.

¹⁵ *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. Bp. – Pécs 2005. 12.

Ezen tényezőkből kiindulva a városhierarchia-vizsgálatok esetében igen jelentős szereppel bír a lélekszám és annak alakulása a vizsgálatba bevont periódusban. Olyannyira népszerűek a népességszámra vonatkozó vizsgálati megközelítések, hogy külön módszertani elnevezést is kaptak: rank-size.¹⁶ Hazai tekintetben is nagy teret nyert ezen statisztikai városmegközelítés a hierarchiavizsgálatok kontextusában. Ezen a ponton meg kell említenem Granasztói György városhierarchia vizsgálatát.¹⁷ Kutatása során a Dunai-térséget helyezte vizsgálatának középpontjába, egészen pontosan Ausztriát, Csehországot és Magyarországot. Majd egy igen széles perióduson keresztül (1500-tól 1800-ig) elemezte a régió városait. Munkája során kvantitatív módszereket használt, és a már említett rank-size formulát alkalmazta. Ezáltal a városok statisztikai értelemben vett rangsorát konstruálta meg. Tehát a népességszámokban találta meg a központosultságot.¹⁸

Továbbá szeretnék megemlíteni egy szintén rank-size módszert alkalmazó hazai kvantitatív városhierarchia-vizsgálatot¹⁹ is, amely Czoch Gábor, Szabó (ma Sonkoly) Gábor és Zsinka László nevéhez fűződik, illetve a kutatásban részt vett még Benda Gyula és Sasfi Csaba is. Ezen munka a 19. századi magyarországi városodás változásait kívánta feltérképezni, amely során három időmetszetben (1784–87, 1851, 1910) vizsgálta a hazai városhálózat egy szeletét. A vizsgálat alapját egy adatbázis adta, amely a fentebb említett időpontokra tartalmazta a települések lélekszámát, jogállását, névváltozatait és a településhez tartozó megyét. Tehát a népességszámok elemzésével mutatták be a történeti statisztika egy lehetséges útját a hierarchia megállapítására.

A statisztikai városmeghatározás tehát népszerű a városhierarchia-vizsgálatok körében, ennek háttérében – a fentebb említetteken túl – az áll, hogy a több régióra, országra tagolódó városövezetek hosszú időtartamú (longue durée) leírására ezen szemlélet a legalkalmasabb.

KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉS

A közgazdasági városfogalom a településen belül ellátott gazdasági szerepkörök arányát helyezi a fókuszpontba. Jelen esetben a települések foglalkoztatási arányát

¹⁶ Az ún. rank-size elemzés lényege az, hogy a településeket több időpontban egy olyan logaritmusos léptékű koordináta-rendszerben ábrázolják, amelyben az „x” tengelyen a város nagyságrendi rangszámához az „y” tengelyen az ehhez tartozó népességszám tartozik. A görbék helyzetéből, alakjából, töréspontjaiból, a hozzájuk illesztett lineáris regressziós egyenesből vonnak le következtetéseket a településállomány eloszlásáról, annak változásáról. A módszert először K. G. Zipf az amerikai iparosodott városállomány vizsgálatára alkalmazta, az ő nyomán többen is éltek ezzel az összehasonlítást megkönnyítő módszerrel.

¹⁷ *Granasztói György*: A dunai térség városodása (16–18. század). *Demográfia* 32. (1989) 3–4. sz. 157–187.

¹⁸ *Granasztói György*: L’Urbanisation de l’espace danubien, 1500–1800. *Annales ESC* 44. (1989) 2. 379–399.

¹⁹ *Czoch Gábor – Szabó [ma Sonkoly] Gábor – Zsinka László*: Változások a magyar város és településrendszerben 1784 és 1910 között. *Aetas* 8. (1993) 4. sz. 113–133.

vizsgálja, azon belül is a nem mezőgazdasági dolgozók arányát. E mögött egy alapvető tézis áll, amely szerint a terciér szektor a városi funkciók alapvető hordozója,²⁰ a két világháború közötti időszakban azonban a szekunder szektort is mellé tehetjük, amely által egy árnyaltabb mutatót kapunk. Napjainkban az ipar szerepe már megkérdőjelezhető a közlekedés fejlődése és az ingázás elterjedésének következtében. A mezőgazdasági keresők csekély aránya – vagy éppen hiánya – következtében, a lakosság szükségleteinek kielégítésében a helyi piacra szorul, élelmiszer- és nyersanyagszükségletét a környék vagy távolabbi vidék termékei biztosítják. A közzgazdasági városfogalom tehát a város legfontosabb életelemének a piacot, a cserét tekintette.²¹ Kiemelendő, hogy ezen városfogalom leginkább a nyugati típusú városfejlődést produkáló területekre használható. A konjunktúra és a földrajzi munkamegosztás miatt Kelet-Európában igen sokáig nagy jelentőséggel és egyben aránnyal (50–80%) bírt a primer szektor keresőinek eloszlása, még a 20. század elején is.

Hazai tekintetben is önmagában kétséges ezen hierarchiát meghatározó módszer használata, mivel hazánkat eltérő településfejlődés jellemzi, ami által éles különbségek figyelhetők meg az alföldi, a dunántúli és az északi települések méretében, szerkezetében – gondolok itt a külterület kiterjedésére, szerepére –, illetve az adott régiók településhálózatának a sűrűségében. Ezáltal – még a két világháború között is – a két legjelentősebb alföldi város (Debrecen, Szeged) esetében is a foglalkoztatási szerkezeten belül arányaiban a legtöbb kereső a mezőgazdasági szektorban volt jelen, közel 40–50%-ot tett ki (2. táblázat). Ezen módszer önálló használata a dualizmus és a két világháború közötti időszak városhierarchia megállapításához, leginkább a nyugat európai térségre alkalmazható, mivel hazánk keleti részén, illetve Kelet-Európában is az említett időszakokban számos olyan túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkozó települést találunk, amely városi funkciókat töltött be az adott térségben, de közzgazdasági vonatkozásban nem nevezhető városnak.

Ennek következtében a hazai városhierarchia-vizsgálatok sem önállóan veszik figyelembe a fentebb említett városmegközelítést. Beluszky Pál és Győri Róbert szerzőpáros által elkészített 1910-re vonatkozó településhierarchia vizsgálat során a 88 városi intézmény, illetve az egyéb változók mellett találjuk a kereskedelmi keresők településenkénti arányát. Továbbá nem mehetünk el Bácskai Vera és Nagy Lajos munkája²² mellett sem. Ezen szerzőpáros tette meg az első kísérleteket a hazai kvantitatív város- és társadalomtörténet meghonosítására. 1984-es munkájuk a város és vidék kapcsolatára alapozva állított fel településrangsort. A hazai városhierarchia-kutatások során elsőnek ők alkalmazták az úgynevezett

²⁰ Timár Lajos: A szociológia és geográfia pörlekedésének egy lezáratlan fejezete. *Tér és Társadalom* 2. (1988) 2. sz. 88.

²¹ Bácskai V.: Városhierarchia i. m.

²² Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984.

klaszteranalízist²³. Kutatásuk során a Magyar Királyság piacközpontjait vizsgálták a 19. század első felében. Módszertanuk alapján az 1828-as összeírásokat használták fel, majd 63 változót konstruáltak meg. Vizsgálták többek között a kézműipar elterjedését, a lélekszámot és egyben a népsűrűséget is, a településstruktúrát, a foglalkoztatási csoportokat, továbbá a központi funkcióval rendelkező intézményeket (oktatási, igazgatási, egészségügyi és egyházi intézményeket). Kutatásuk során egyszerre alkalmazták a tradicionális történetírást, illetve a kvantitatív-kutatások módszereit. A piacközponti funkciót betöltő települések számát empirikus vizsgálatuk alapján 138 településben határozták meg, majd közülük 57-et ítélték vonzásuk nagysága és sokrétűsége alapján központi szerepkört betöltő városoknak. Munkájukhoz hozzátartozik, hogy igen sok és különféle változót alkalmaztak, amelyek között található olyan is, amely nem feltétlenül alkalmazható az urbanizáció fokának a felfedéséhez. Gondolok itt a bortermelésre hektoliterben, illetve a sztrájkok miatt kiesett munkanapok számára. Ezen heterogén mutatórendszer következményeit a faktoranalízis sem tudta megfelelően kiküszöbölni, így a vizsgálat eredményei megkérdőjelezhetőek.

Bácskai Vera, szerzőtársa halála után még több jelentős munkával állt elő a városok terén, de ami kiemelendő közülük az 1988-as *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején* c. könyve, amely angol nyelvű kiadásával a nemzetközi történetírásba is bekerült.²⁴

SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

A szociológiai városfogalom abban látja a város géniuszát, hogy az minél diverzifikáltabb társadalmi képet mutat az adott régióban – amely egyben összetettebb társadalmi kapcsolatrendszert eredményez –, annál városiasodottabb az adott település. Tehát a városi lakosság bonyolult társadalmi foglalkozási, vagyoni, etnikai, vallási differenciáltságában látják a szociológusok a városfogalom alapját.²⁵ A szociológusok a fentebb említett meghatározáson túl hangsúlyozzák, hogy a város és a falu esetében is egyfajta életformáról van szó, és ezzel a meglehetősen széles körre utaló kifejezéssel azt emelik ki: „ha városról vagy faluról van szó, sohasem szabad kevesebbre gondolni, mint – mindenre, ami egy életformához csak hozzátartozik, így egyetemesen fogjuk látni a kérdésünket és ez az egyetemessége teszi a kérdést szociológiai tágasságú kérdéssé”.²⁶

²³ A klaszteranalízis adatobjektumokat csoportosít kizárólag azon információk alapján, amiket azokban az adatsorokban talál, amelyek az objektumokat, valamint a köztük fennálló kapcsolatokat írják le. A cél az, hogy adattömböket homogén csoportokba soroljunk, klasszifikáljunk.

²⁴ *Bácskai Vera*: Towns and Urban Society in Early Nineteenth Century Hungary. Bp. 1989.

²⁵ *Bácskai V.*: Várostörténet i. m.

²⁶ *Dékány István*: Város és falu szociológiai szempontból. Városi Szemle 21. (1935) 5. sz. 641–671.

Városhierarchia-vizsgálatok során nem jellemző a szociológiai megközelítés. Mivel használhatósága igen kétséges, leginkább az etnikai, vallási vagy közgazdasági határok mentén fekvő települések esetében torzíthat ezen megközelítés. Viszont találunk olyan hazai példát, amely a szociológia alapjait használta fel a településrangsor felállításához. Timár Lajos 1910-es virilis adatok alapján állított fel városhierarchia-struktúrát. Az akkori jogi értelemben vett városokat vizsgálta és a városok tekintetében a tercializációt helyezte a kutatás középpontjába, amely egy fokmérő a hierarchia tekintetében. Egy mezőváros és egy ipari város esetében a virilisek különböző foglalkozási arányai alapján hierarchizált.²⁷

MENTÁLIS MEGKÖZELÍTÉS

A mentális városkép egy igen elvont és nehezen megfogható megközelítési forma. Minden embernek, városlakónak más és más mentális képe van arról, hogy mitől lesz egy település város, vagy éppen mi a különbség egy falu és egy város között. Ezen szempontok lehetnek a városok méretével, lakosságszámával kapcsolatosak, vagy a munkalehetőség, a választás lehetőségéből is adódhatnak, gondolok itt arra, hogy nem csak egy orvos közül lehet választani. Lehet a mentális városképek egy rekreációs, kikapcsolódási lehetőségeket biztosító tényezője, vagy az adott település kulturális ellátottságát is ide sorolhatjuk például színházak, kiállítótermek, könyvtárak számát stb. Tehát ezen megközelítés az ágens mentális képéből indul ki.

A városhierarchia-vizsgálatok elenyésző része alkalmazza ezen látószöveget a vizsgálatok során, részben azért is mert igen kérdéses lehet az eredmény relevanciája, pont a fentebb vázolt nehezen megfoghatóságából adódóan. A másik, ami nehezíti ezen módszertan használhatóságát, azok maguk a történeti források. Milyen forrás lehet az, amely például a két világháború közötti hazai mentális városhierarchiához felhasználható lehetne? Egyik lehetséges forrás típus lehet a korabeli sajtó, szépirodalom vagy akár egy adott tájegység/régió képeslapjainak, turisztikai kiadványainak vagy kalendáriumainak posztmodern vizsgálata. A posztmodern szemlélet jegyében megemlíthetjük Tóth Árpád munkáját, amelyben egy 1848-ban kiadott pozsonyi kalendáriumot vizsgált a kutatása során. Tulajdonképpen a kalendáriumba bekerült városokat rangsorolta a Pozsonyhoz képest elfoglalt helyzetük/távolságuk alapján. A kutatása alapján a nyugatra eső városok sokkal erőteljesebben jelennek meg az adott kalendáriumban, ami a nyugati térség felülreprezentáltságát tükrözi, miközben a keletre eső városok háttérbe szorulása is

²⁷ *Timár Lajos*: Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata két világháború között. In: Kárpát-medence. Szerk: Györi Róbert – Hajdú Zoltán. Bp. 2006. 42–55.

megfigyelhető a kalendárium alapján.²⁸ Továbbá egy lehetséges forráscsoport lehetne a polgárosodás előtti korszakokra vonatkozólag a külföldi térképkészítők alkotásai hazánkról, gondolok itt például a Duna menti térség német szemszögű ábrázolására.²⁹ Miért éppen azokat a településeket jelölték a Duna mentén? Erre vonatkozó vizsgálatom még folyamatban van.

FUNKCIONÁLIS MEGKÖZELÍTÉS

Funkcionális városfogalom és egyben városszemlélet Hans Bobek és Walther Christaller nevéhez köthető. Mindketten a modern város nyújtotta funkciókból indultak ki (kulturális, gazdasági, egészségügyi, közlekedési funkció stb.).³⁰ A funkcionális megközelítés szorosan összefonódott a geográfiai városdefinícióval, a geográfusok által erősen támogatott álláspont – amely napjainkra a tértudományok körében leginkább elfogadott megközelítés – a következőben látja a város géniuszát: „a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült. Olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak. Településhálózati szerepénél, hivatásánál fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a találkozások kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nem csak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, az eszmék, kultúrák cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ.”³¹ Tehát leegyszerűsítve az úgynevezett városi alapfunkciók meghatározott szereppel bírnak egy központi település esetében. Azonban ahhoz, hogy meghatározó legyen egy adott központ a maga hálózatában, elengedhetetlen, hogy a fent említett funkciók az adott településen is túlnyúljanak és más, a hálózatban szereplő településeket is el tudjanak látni.³² Ezen funkciókat alapvetően „a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök, ill. e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók [...] választéka adja.”³³ Továbbá olyan mutatókkal is ki lehet bővíteni amelyek a városi lét következményét reprezentálják (pl. betétállományok, telefonközpontok száma, újságok száma, ügyvédek és házi orvosok száma stb.) Ez által egy még komplexebb képet alkothatunk.

²⁸ *Tóth Árpád*: Tér és társadalom – ahogyan a pozsonyi polgárok láthatták (Városhálózat és társadalmi mobilitás alulnézetből). In: *Város és Társadalmi. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. Bp. 2011. 164–176.

²⁹ *Georg Matthäus Vischer – Matthias Greischer*: Hungary and its provinces. 1682. [Térkép]

³⁰ *Bácskai Vera – Nagy Lajos*: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984. 15–16.

³¹ *Beluszky P. – Győri R.*: Ez a falu város! i. m. 66.

³² *Beluszky P. – Győri R.*: Magyar városhálózat i. m. 13–14.

³³ Uo. 90.

Városhierarchia-vizsgálatok közül ezen szemléletet követte többek között Beluszky Pál és Győri Róbert. A szerzőpáros már korábban említett 2005-ös munkája³⁴ hazai tekintetben az egyik legrelevánsabb munka a témában. Az úgynevezett leltározó módszeren alapuló kutatásuk során különféle mutatókat gyűjtöttek össze és változókat konstruáltak belőlük. Az 1910-es esztendőre vonatkozóan településenként – a közigazgatási, gazdasági, egészségügyi funkcióval rendelkező intézményeken túl – rögzítették többek között a betétállomány nagyságát, az ügyvédek számát, a foglalkoztatási szerkezetet és az orvoslátta halottakat is. Munkájuk során olyan módszereket alkalmaztak, mint például a Christaller-féle központi hely elmélete³⁵, vagy a diszperziós érték³⁶ használata. Fontos kiemelni, hogy az ilyen típusú, leginkább statisztikai adatokra és egyben módszerekre támaszkodó vizsgálatok esetében, a módszertan és a hozzátartozó problémák jelentősen determinálják a kutatás végeredményét.

ÖSSZEGRZÉS

Megállapíthatjuk, hogy a különféle tudományágak városfogalmai és a városhierarchia-kutatás szoros kapcsolatot alkot, ezáltal a településhálózatok során kiemelt jelentőséggel bír az adott kutatás kereteinek tisztázására. Komoly értelmezési problémákat szülhet, ha egy hierarchiavizsgálatra irányuló munka kereteit nem, vagy rosszul fektetettjük le. Erre a legkézenfekvőbb példa Vörös Károly 1982-es munkája,³⁷ amely során a szerző 62 mutatót használt fel, ám ezen mutatók erősen heterogének voltak. Utólagosan hat csoportba sorolhatjuk őket. A változók egy része (1) *a városok központi funkcióját* vizsgálta (például pénzügyi vagyoni nagysága stb.), a másik csoport (2) *a városok nagyságára* irányult (lélekszám, lakóházak száma stb.), voltak olyan mutatók, amelyek a (3) *fejlettséget* reprezentálták (például egy lakásra jutó szobák száma, épületek minősége stb.), találhatunk olyan mutatókat is amelyek viszont a (4) *gazdasági funkcióra* vonatkoztak – pl. a kereső népesség foglalkozási megoszlása, a gyáripari üzemek száma stb. –, megfigyelhetők a (5) *dinamikára* vonatkozó mutatók is – az 1869–1910 között bekövetkezett népességszám-változás – s olyanok is, amelyek (6) *nehezen kapcsolhatók a városhálózatban elfoglalt pozícióhoz* – mint pl. a 20–24 évesek között a házassalándók aránya. Hasonló kontextusban említeném Keleti Károly munkáját³⁸, amely alapvetően a városállomány vizsgálatára irányult az 1869-es összeírások vonatkozásában.

³⁴ Beluszky P. – Győri R.: Magyar városhálózat i. m.

³⁵ Christaller-féle modell egyik első hazai interpretációját lásd: Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp. 1963. 485–486.

³⁶ Beluszky Pál: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. Földrajzi Értesítő 22. (1973) 1. sz. 121–142.

³⁷ Vörös Károly: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk: Sándor László. Pécs 1982. 73–82.

³⁸ Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest 1871.

Azonban munkája inkább sorolható a fejlettségi vizsgálatok körébe, mivel a megkonstruált változók nem az urbanizációfokára irányultak – bár a szerzőnek ez volt a célja – hanem a vizsgálatba bevont települések fejlettségére. Ezen változók között találjuk többek között a „lakviszonyok” vizsgálatát, az ott élők műveltségi fokát, a cselédek számát – ami a polgári középréteg arányát tükrözte ekkoriban –, egyedüli urbanizációra vonatkozó mutatója a vizsgálatnak a népességszám volt.

Úgy vélem, hogy a különböző városfogalmak más-más tényezőt vesznek alapul a város mibenlétének a meghatározásához, ezáltal a városhierarchia-kutatások igen szerteágazóak attól függően, hogy milyen célokat szolgál az adott vizsgálat. Tehát több lehetséges út van jelen egyszerre. Ezek egyfajta lehetséges megközelítések, amelyek közül nincs egy kiemelt és mindenki által elfogadott nézőpont, még ha a geográfiai megközelítés tűnik a legkomplexebbnek is. A kérdéskört – azaz a városfogalmakon keresztül vizsgált városhierarchia-kutatásokat – komplexen kell kezelni és nem lehet kirekeszteni vagy éppen kiemelni egyik lehetséges megközelítést sem, hanem ötvözni kell ezen látószögeket a vizsgálatok során.

MELLÉKLET

	1. vált.	2. vált.	3. vált.	4. vált.
1. vált.	1,00	0,32	0,00	0,03
2. vált.	0,32	1,00	0,15	0,21
3. vált.	0,00	0,15	1,00	0,97
4. vált.	0,03	0,21	0,97	1,00

1. táblázat

Korrelációs táblázat, 1930

Forrás: *Bán G. K.*: A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései i. m. 29.

1. változó: Lélekszám változás 1920-1930 között.
2. változó: Nem mezőgazdasági keresők aránya (az egyéb keresők sincsenek benne).
3. változó: A szolgáltatások jelentőségtöbblete.
4. változó: Lélekszám 1930-ban.

Rang- szám	Település- név	v1 Lélek- szám (1930)	v2 Lélek- szám vál- tozás (1920– 30) %	v3 Nem mg.- i lakosság aránya (1930) %	v4 Szolgáltató- sok jelentő- ség-többlete (fő)	K Komplex mutató (v1–4)	ÖP Ösz- szes pont- érték	ÖVKM Összesített városhierar- chiai komplex mutató (stan- dardizált érté- kek alapján)
I. FŐVÁROS								
	Budapest	1 006 184	2,18	87,17	778220,49	446123,46	54	18,800
II. REGIONÁLIS KÖZPONTOK								
	Debrecen	117 275	13,65	67,84	43891,61	40312,03	18	3,632
	Szeged	135 071	13,40	54,15	22044,90	39295,86	16	3,135
	Pécs	61 663	29,66	74,77	28089,62	22464,26	16	3,102
	Sopron	35 895	1,84	73,45	18334,76	13576,26	18	3,024
	Miskolc	61 559	8,03	80,39	35525,01	24293,11	16	3,018
	Győr	50 881	1,69	86,54	25355,36	19081,15	16	2,896

2. táblázat

Magyarországi városhierarchia 1930-ban a regionális központokkal bezárólag.

Forrás: *Bán G. K.*: A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései i. m. 17.

ABSTRACT

Bán, Gergely Károly: City concepts in the perspective of various disciplines, modern age urban hierarchies

In today's era of interdisciplinarity – when the break-up of formal boundaries between disciplines is a common phenomenon – it is not easy to find a common language, set of concepts and methods for different disciplines to use in their common research fields. A great example to this is the research of urban history, especially the research into city hierarchy.

The complexity of this research topic is well illustrated by the fact that it is inherent in geography, history, sociology, statistics and economics. The different disciplines work with different definitions of the city, which are most definitely represented in research papers on urban history in the recent years. Legal (administrative), statistical, economic, sociological or geographic city concepts all have different understanding of the city. If we were to ask what discipline provides us with the most relevant, most fitting definition for the city as a settlement form then the answer would be: each of them.

Why should not we talk about the definition of the city in the context of these city concepts, that is, administrative, statistical, sociological, etc. urban hierarchies? The aim of my study is to provide a complex picture of the potential urban hierarchy of the modern age.

Keywords: urban hierarchies, city concepts, definition of the city, urban history